

ÇAÇ

(bk. TAŞKENT).

ÇAD

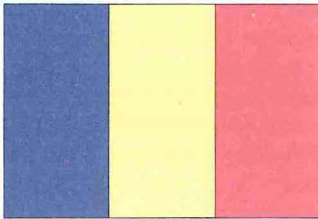
Orta Afrika'da
İslâm Konferansı Teşkilâtı'na
üye ülke.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Kuzeyden Libya, doğudan Sudan, güneyden Orta Afrika Cumhuriyeti, batıdan Kamerun, Nijerya ve Nijer ile çevrilidir. Yüzölçümü 1.284.000 km², nüfusu 5.823.000 (1991 tah.), başşehri N'Camena (N'Djamena; eski Fort-Lamy), diğer önemli şehirleri Sarh (eski Fort Archambault), Mundu, Mussoro ve Ebîşe'dir. Eski bir Fransız sömürgesi olan ülke 11 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını kazandı ve aynı yıl Birleşmiş Milletler'e alındı (20 Eylül 1960). Afrika Birliği Teşkilâtı ve İslâm Konferansı Teşkilâtı'nın kurucu üyesi olan Çad üniter bir devlet yapısına sahiptir. Cumhuriyet idaresiyle yönetilmekle birlikte Millet Meclisi ile Ekonomik ve Sosyal Konsey 1975 darbesinden beri kapalı olup ülke askerî bir yönetimin elindedir.

Resmî adı	:République du Tchad (Çad Cumhuriyeti)
Başşehir	:N'Camena (N'Djamena)
Yüzölçümü	:1.284.000 km ²
Nüfusu	:5.823.000 (1991 tahmini)
Resmî dini	:yok
Resmî dili	:Fransızca
Para birimi	:CFA Frangı = 100 Centime

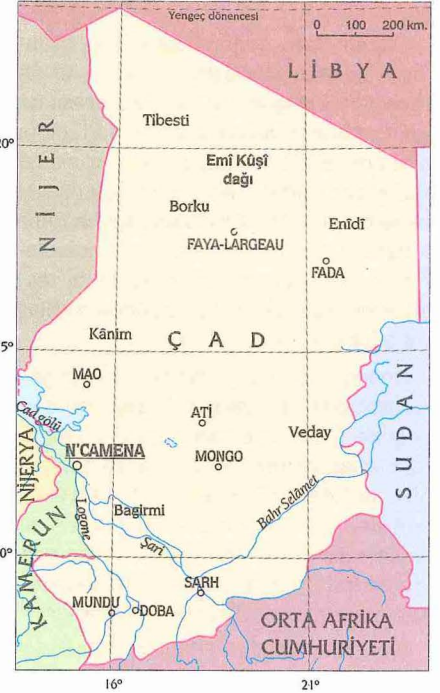
I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Ülkenin bütünü bir tek penepleden meydana gelir ve yüzey şekilleri nisbeten basittir. Toprakların yarısı çöl olup tarıma elverişli arazi azdır. Kuzeydeki Tibesti kütesli, doğudaki Veday dağları ile orta kısımlardaki Guera dağlarından daha yüksektir (Emî Kûşî [Emi Kussi] tepesi 3415 m.). Güneydeki dağların yüksekliği fazla değildir ve bu bölgede arazi Şari ve Logone nehirleriyle bunların kolları tarafından parçalanmıştır.

Çad'ın iklimi genelde sıcak ve kurak olmakla birlikte ülkenin her tarafında aynı değildir ve ülke üç ayrı iklim bölgesine ayrılır. Tropikal kuşağa yakın olan Sudan ikliminin görüldüğü güney bölgesi diğerlerine nisbetle daha çok yağmur aldığından (800-1200 mm.) rutubetlidir. Ülkenin orta kesiminde yağmurlar güneye göre daha az düşer; çöl ve yarı çöl ikliminin görüldüğü kuzeyde ise bir yandan yağmur miktarı 50 milimetreye kadar düşerken bir yandan da sıcaklık orta ve güney bölgelere göre yükselir ve sıcaklık 12-50 derece arasında değişir.

Bitki örtüsü yağışları takip eder. Kuzey bölgesi çöllük olduğundan bitkilerin yetişmesine pek imkân vermez. Orta kesimde, kuzeye doğru çıktıkça azalan savanlarla bozkır bitki örtüsüne rastlanır. Ülkenin güneyi ormanların ve otların yetişmesine elverişli olup fundalıklar, otlaklar ve yaprağını dökmeyen seyrek ağaçlarla kaplıdır ve bu bölgede bazı Afrika hayvanları ile çeşitli kuşlar görülür. Tarım arazileri de güney bölgesinde yer alır ve toplam yüzölçümün sadece % 2,5 kadardır. Ülkenin altıda biri orman, üçte biri çayırliklarla kaplıdır.

Akarsu sistemi Şari ve Logone nehirleriyle bunların kollarından meydana gelir. 1200 km. uzunluğundaki Şari nehri, Çad'ın güneydoğusunu sulayan Bahr Selâmet, Uham, Erging gibi akarsuların birleşmesiyle oluşur ve N'Camena'da ülke-

Çad

nin güney bölgesini sulayan Logone ile birleşip Kamerun-Çad sınırını takip ederek Çad gölüne dökülür. Doğu ve güneydoğu bölgelerindeki dağların eteklerinde yağmur mevsimlerinde ortaya çıkan küçük akarsular göl veya denize ulaşmadan arazide kaybolurlar. Çad, Kamerun, Nijerya ve Nijer arasında kıyıları paylaşmış olan Çad gölü, hem Çad'ın hem de bölgenin en önemli gölüdür. Yağmur durumuna göre alçalıp yükselen gölün sularından ulaşım ve balıkçılıkta istifade edilir; suların çekildiği verimli kıyı arazileri de tarıma çok uygundur. Diğer taraftan güney bölgesinde bulunan bataklıklarla küçük göllerin çevrelerinde de pirinç ziraatı yapılır.

Nüfus. Topraklarının genişliğine rağmen Çad'ın nüfusu azdır ve kilometre kareye ortalama 4,3 kişi düşmektedir. Kuzeydeki Borku - Enîdî (Ennedi) - Tibesti (BET) bölgesi ülkenin en tenha yeri iken (ortalama 0,2 kişi/km²) başşehir N'Camena çevresiyle Batı Logone bölgesi nüfu-

sun en yoğun olduğu yerlerdir (ortalama 37,3 kişi / km²). Halkın çoğu kırsal alanda yaşar, şehirlerde oturanların oranı ancak % 16 civarındadır. Ülkenin en kalabalık şehri 511.000 (1989) nüfuslu N'Camena olup diğer şehirlerden sadece Sarh'in nüfusu 100.000'i aşmış durumdadır.

Ülkede hem doğum hem ölüm oranları yüksektir; Birleşmiş Milletler'in istatistiklerine göre 1975-1980 arasında yıllık ortalama doğum oranı % 4,41, ölüm oranı ise % 2,31 olmuştur. Yıllık ortalama nüfus artış hızının yüksek olması (% 2,1) sebebiyle Çad'ın nüfusunda ağırlık genç kitlelerde ve 0-14 yaş grubundakilerin oranı toplam nüfusun % 40'ını teşkil eder; kırk beş yaşın üstünde olanlar ise ancak % 14 kadardır.

Halkın çoğunluğu yerleşik hayat yaşamaktaysa da kuzey ve kuzeydoğu bölgelerde göçebe ve yarı göçebe kitlelere rastlamak mümkündür. Tarımla meşgul olan yerleşik halk ülkenin orta ve güney bölgelerinde, bazı ürünleri yetiştiren ve hayvancılık yapan yarı göçebeler ise dağ eteklerinde yaşamakta, ancak mevsimden mevsime yer değiştirmektedirler.

Çad halkı Araplar, Fülânîler (Pöller) ve Saralar olmak üzere üç ana gruba bölünmüş ve bunlar da kendi içlerinde alt gruplara ayrılmışlardır. Ayrıca Tibesti ve Enîdî'de yaşayan ve sayıları az olmakla beraber siyasî faaliyetlerde önemli rol oynayan Tübûlar da (veya Tibu) bulunmaktadır. Ülkenin kuzeyinde yaşayan Araplar, Fülânîler, Sudan tipi zenciler ve Tübûlar müslüman, güneyde yaşayan ve 1 milyona yakın nüfuslarıyla en büyük etnik grubu oluşturan Bantu kökenli Saralar ise animisttirler. Çoğu göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayan ve ülkenin ikinci etnik grubunu oluşturan Araplar, küçük topluluklar halinde doğu ve kuzey taraflardan gelip buraya yerleşmişlerdir. Başlıca Cüheyne, Hasuna ve Uled Sliman (evlâd-ı Süleyman) olmak üzere üç ana kabileye mensupturlar. Mısırlı Abdullah el-Cüheyne'nin soyundan gelenlere Cüheyne, Trablusgarplı Hasan el-Garbi'nin soyundan gelenlere Hasuna ve Fizanlı Uled Sliman'ın soyundan gelenlere de bu ad verilmiştir. Daha çok deve, at, keçi, koyun ve sığır yetiştiren Araplar ülkedeki hayvan üretiminin büyük bölümünü gerçekleştirmektedirler. Asıl yerli müslüman grup Tübûlar olup Teda ve Daralar'dan oluşmuştur. Bunlar zencidirler ve bazıları göçebe, bazıları yarı göçebe halinde yaşamaktadırlar.

Dil. Çad'ın resmî dili Fransızca olmakla birlikte ülkede farklı dil ailesine mensup 100'den çok mahallî dil konuşulmaktadır. Etnik yapıdaki çeşitlilik dil alanında da görülür. Nil-Sahra grubundan Bora-Mabang dilini Maba, Massalit, Mimi ve Massalat kabileleri; Sudan dillerinin değişik lehçelerini Tama, Bilala, Kuka, Medogo, Dadjo, Bagirmi ve Asongori kabileleri; Arapça'yı Bideyat, Mimi, Massalit, Bilala kabileleri; Sahra dillerini Zegâve ve Kanemba kabileleri; Asya-Afrika dillerini Buduma, Kuri, Kotoko ve Turburi kabileleri; Adamava lehçesini Mundanlar, M'Bum ve Lakalar; Sara dilini de Saralar konuşmaktadırlar. Bazı kabilelerde birkaç dil bir arada konuşulmaktadır. Müslüman kabilelerde Arapça yazı ve eğitim dili olarak önemli bir yere sahiptir. Ülkede Fransız sömürge yönetiminin kurulmasından sonra resmî işlerde ve yönetimin her kademesinde hâkim dil olan Fransızca'nın üstünlüğü devam etmektedir. Eğitimde ve haberleşme vasıtalarında da Fransızca kullanılmaktadır. Resmî dilin Fransızca olması, kuzeydeki müslümanlarla güneydeki müslüman olmayan gruplar arasında yıllardır devam edegelen anlaşmazlık konularından birini teşkil etmektedir. Müslümanlar Fransızca'nın yerine Arapça'nın resmî dil olmasını, eğitim ve haberleşme vasıtalarında da Arapça'nın kullanılmasını istemektedirler. Sömürge döneminde Fransızlaştırılmış olan yer ve şehir adları ise 1972 ve 1973 yıllarında mahallî adlarla değiştirilmiş bulunmaktadır.

Din. Ülkede hâkim dinler İslâmiyet ve mahallî dinlerdir. Müslümanların toplam nüfus içerisindeki oranı konusunda birbirinden farklı sayılar mevcuttur. 1962 tarihli bir makalede müslüman nüfusun % 70 olduğu belirtilirken Batılı kaynaklar bunu % 45'e kadar düşürmektedirler. Nüfusun yarısından çoğunu oluşturan müslümanlar daha çok kuzey, doğu ve orta bölgelerde yaşamakta, güneydeki ahalinin ekseriyeti ise mahallî dinlere mensup bulunmaktadır. Ayrıca Avrupalı misyonerlerin çalışmaları sonunda ülkede nüfusun % 5'i oranında bir hristiyan cemaat teşekkül etmiştir; bunların çoğu Katolik, az bir kısmı da Protestan'dır.

Çad'a İslâmiyet XI. yüzyılın başlarında girmiştir. Çad gölü ve çevresine hâkim olan Hume veya Umme Hilmi (ö. 1097) ile oğlu Düneme'nin Müslümanlığı kabul etmesi, İslâm dininin bölgeye yerleşmesinde etkili olmuştur. Bu bölgenin

Kahire ve Trablusgarp'tan Batı Afrika'ya uzanan ticaret yollarının üzerinde bulunması, müslüman tüccarlar yoluyla İslâmiyet'in ülkeye girmesini ve özellikle kervan yolları kenarında bulunan yerleşim merkezlerinin müslümanlaşmasını sağlamıştır. Bugün Çad sınırları dahilinde kalan Bagirmi, Veday, Kânim, Bornu ve Fitri gibi bölgelerde çeşitli müslüman sultanlıklar kurulmuş, ülkedeki pek çok şehrin kurulmasında da müslüman Araplar önemli rol oynamışlardır. Farklı grup ve kabilelere mensup bulunan müslümanların değişik geleneklere ve sosyal yapıya sahip oldukları görülmektedir. Bazı müslüman kabileler bir reisin otoritesi altında sultanlık şeklinde teşkilatlanmışlardır. Müslümanların ülkedeki dağılımları dengeli bir durum arz etmemekte, Sahrâ ve bunun güneyindeki bölgede nüfusun % 95'i müslümanken daha güneydeki tropikal bölgede oran % 5'e kadar düşmektedir. Güneydeki müslümanların sosyal hayatlarında mahallî inanç ve âdetlerin etkisini görmek mümkündür.

Ekonomi. Afrika'nın en fakir ve gelişmemiş ülkelerinden biri olan Çad'da, bir tarım ülkesi olmasına rağmen ekime elverişli arazilerin azlığı ile sanayi ve ticaret sektörünün çok geri ve zayıf durumda bulunması ekonominin gelişmesini önlemiştir. Mevcut endüstri kuruluşlarının çoğunun güneyde ve başşehirde toplanması bölgeler arasında dengesizliğe sebep olmaktadır. Sanayi sektörünün millî gelir içerisindeki payı sadece % 4 seviyesinde olup bu alanda şeker, bira, sigara ve tekstil fabrikaları faaliyet göstermektedir. Çad gölünün kuzeyindeki Kânim bölgesinde petrol bulunmuşsa da başşehir yakınlarında petrol işleyecek tesislerin kurulması ve buraya kadar bir boru hattının döşenmesi için dışarıdan sağlanan yardımlarla yürütülen çalışmalar henüz bitirilememiştir. Petrol dışında çeşitli yerlerde bulunan soda, tungsten ve boksit yataklarıyla Libya ile Çad arasında çatışma konusu olan kuzeydeki Auzu bölgesinde bulunan altın ve uranyum rezervlerinin ülkenin geleceğinde önemli rol oynayacağı anlaşılmaktadır.

Ekonomide faal nüfusun % 90'ına istihdam imkânı sağlayan tarımın payı büyüktür ve bu sektör millî gelirin % 45'ini elde etmektedir. Hayvancılık alanında sığır (3.400.000), keçi (2.000.000), koyun (2.250.000), at (160.000) ve deve (421.000) yetiştirilmekte ve bunların önemli bir kısmı ihraç edilmektedir (ihracatın % 10'u).

Ekilebilir topraklarda pamuk (ihracatın % 80'i), keten, darı, mısır, buğday (çok az), pirinç, patates, manyok, yer elması, susam, şeker kamışı ve meyve tarımı yapılırken Çad gölünde de ihracatta beşinci sırayı alan balık üretimi yapılmaktadır. Yer altı zenginliklerinin işletilememesi ve tarım alanında teknolojiye geçilememesi ekonominin en önemli meseleleri olarak gözükmemekte, çözüm için finansman ve teknik yardıma ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkenin yıllardır içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık ve silahlı çatışmalar da ekonomik kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. Dış ticareti devamlı açık veren ülkenin ihraç ettiği belli başlı ürünler arasında pamuk, canlı hayvan, et, balık, soda, ham keten ve deri yer almakta, ithal edilen mallar arasında ise elektrik ve nakliye malzemesi, makine, mineral ve metaller, ilâç ve kimyevî maddeler, tekstil, petrol ürünleri, tahıl ve mâ-mülleriyle meşrubat ağırlık taşımaktadır. Çad'ın dış ticareti Afrika'da Zaire, Kamerun, Nijer ve Nijerya, kıta dışında Fransa, Belçika, Lüksemburg, Almanya, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere ile gelişmiş durumdadır.

Hemen her alanda devamlı dış yardıma ihtiyaç duyan Çad'ın yardım aldığı ülkelerin başında Fransa gelmekte ve bunun yanında bazı milletlerarası kuruluşlar da proje kredisi vermektedirler. Ülkede ulaşım şebekesi yetersizdir ve ekonomik kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. Demiryolu hiç yoktur; Kamerun, Nijer ve Sudan'daki hatların uzatılması planlanmışsa da bunu gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. 30.000 kilometreden biraz fazla olan karayolu şebekesi de pek gelişmiş durumda değildir; Yol şebekesinin iyileştirilmesi için Milletlerarası Kalkınma Teşkilâtı ile Av-

rupa Topluluğu'ndan finansman ve teknik yardım sağlanmaktadır. Taşımacılıkta Şari ve Logone nehirlerinden de istifade edilmektedir. Hava taşımacılığı ise diğerlerine göre daha gelişmiş durumdadır. 1967 yılında hizmete giren başşehirdeki milletlerarası hava alanının yanı sıra ülkede kırk kadar da küçük hava alanı bulunmaktadır.

II. TARİH

Afrika kıtasının en eski yerleşme alanlarından birini teşkil eden Çad gölü çevresinde ilk devlet IX. yüzyılda kurulmuş olmakla beraber bugün Çad'ın sınırları içinde kalan bölgelerde çok eskiden beri göçebe ve yarı göçebe halde çeşitli toplumların yaşadığı bilinmektedir. Kaynaklarda, bölgeye III. yüzyılda Kuzey Afrika kıyılarından gelen demir kültürünün burada gelişmeye devam ettiği, halkın silâh ve savaş malzemesi yapımında ileri düzeyde olduğu belirtilmektedir. IX. yüzyılda Zegâveler tarafından Çad gölünün kuzeyinden Dârfür'a kadar olan bölgede kurulan Kânim Devleti'ni Seyfiyye hânedanı yönetti. Bu yörenin Nübye, Dârfür, Kahire ve Trablusgarp'tan gelen kervan yollarının birleştiği yer olması, Kânim'in İslâm dünyasıyla ilişkilerini geliştirmesinde önemli rol oynadı ve XI. yüzyılda zenci kral (mai) Hume Hilmi'nin ihtidâ etmesiyle Müslümanlık bölgede yayılmaya başladı. Oğlu Düneme (1100-1140) ülkesinin sınırlarını genişletti, güçlü bir ordu kurdu ve hükümdarlığını kuvvetlendirdi. Düneme üç defa hacca gitti, ancak son yolculuğunda Süveyş körfezinde boğuldu. Yöneticilerin İfrîkiye ve Fizan'dan gelen tüccarların güvenliğine önem vermeleri, bölgeler arası ticaretin gelişmesine vesile teşkil etti. Abbâsî yönetiminden kaçan bir grup müslümanın Kânim'e gelip yerleşmesi de bölgede İslâmiyet'in yayılmasında etken olmuştur. Bornu'nun da Kânim'e dahil edilmesinden sonra İslâmiyet özellikle ticaret ve adalet teşkilâtında önemli rol oynadı ve Kânim-Bornu Sultanlığı'nda Arapça okuyup yazan bir müslüman idareciler sınıfı oluştu. Bu idareciler hacca gitmeye, komşu müslüman yöneticilerle münasebetleri geliştirmeye önem verdiler.

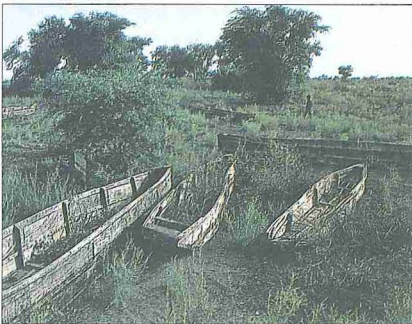
XII. yüzyılın sonlarına doğru iktidarı Selmana (1194-1220) ele geçirdi ve bölgedeki kabilelere boyun eğdirerek devletini güçlendirdi. Yerine geçen Düneme Dibbalemi (1221-1259) Tübûlar'ı yenerek Nijer'den Nil'e kadar olan bölgeyi otoritesi altına almayı başardı. Dibbalemi döneminde İslâmiyet Kânim ve Bornu'ya iyice yerleştiyse de onun ölümünden son-

ra ülkede karışıklıklar çıktı. Kânimbu kabilesinin ayaklanarak Kânim'i ele geçirmesi üzerine sultan ve hânedan mensupları XIV. yüzyılın son çeyreğinde ülkeyi terkederek Bornu'ya yerleştiler ve burada bir devlet kurdular. Kânim ile Bornu arasında mücadele ve savaşlar devam etti. XVI. yüzyılda Bulalar'ın elindeki Kânim Bornu tarafından ele geçirildiyse de bir süre sonra Bornu'nun zayıflamasını fırsat bilen Bulalar yeniden bağımsızlıklarını elde ettiler. XVII. yüzyılda Bornu Devleti gerilemeye başladı ve komşularından gelen saldırılar karşısında iyice zayıfladı. XVIII. yüzyılda Fülânîler'in Bornu'nun elinde bulunan şehirleri ele geçirmeleri üzerine Sultan Ahmed b. Ali (1793-1810) başşehri Kurna'ya taşınmak zorunda kaldı. Kânim'de ise Bulalar XVII. yüzyılın ortalarında Veday'dan gelen Tuncurlar'a yenildiler ve buradan Fitri'ye göç etmeye mecbur oldular; fakat XIX. yüzyılda Kânim'in güney kısımlarını tekrar ele geçirdiler. Bu yüzyılın ortalarında Kânim bölgesine Osmanlılar'ın Fizan'dan gönderdikleri göçebe Uled Slimanlar geldilerse de bu asırda bölgenin gerçek hâkimleri Vedaylılar oldu.

XVI. yüzyılda Çad'ın güneyinde, kuzeyden ve doğudan gelerek Bulalar'ı etkisiz hale getiren putperest Kenkâ (کنكا) kabilesi tarafından Bagirmi Devleti kuruldu. Bu ülke halkının bir kısmı Fülânîler vasıtasıyla müslüman olmuştur. XVII ve XVIII. yüzyıllarda bölgede genişleyerek pek çok kabile ve şehri siyasî sınırlarına dahil eden Bagirmi Devleti Veday Sultanlığı ile giriştiği çatışmada gücünü kaybetti ve sonunda onların hâkimiyetini tanıdı. Veday bölgesine İslâmiyet'i XVII. yüzyılın başlarında Sâlih adında Arap kökenli bir derviş getirmiş ve bu dinin yerli halk arasında yayılmasına sebep olmuştur. Veday Râbih b. Zübeyr zamanında (1878-1900) bölgenin en güçlü devleti haline gelmiş ve çevrede bulunan birkaç küçük sultanlığı da hâkimiyetleri altına almıştır.

Çad sınırları içerisinde kalan bölgelere XIX. yüzyılın başlarında ilk gelen Avrupalılar, İngiliz seyyahları D. Denham ve H. Clapperton ile tabiat bilimcisi Oudney olmuş, bunları yüzyılın ikinci yarısında, aralarında H. Barth ve G. Nachtigal'in de bulunduğu Alman seyyahlar takip etmişlerdir. Aynı yıllarda bazı Fransız seyyah ve misyonerleri de buradaki sultanlıklara sık sık geziler yapmışlardır. Afrika'nın hızlı biçimde fiili işgal yoluyla paylaşıldığı dönemde Fransız, İngiliz ve Al-

Kuraklık sebebiyle suları çekilen Çad gölü kıyısı ve karada kalan kayıklar.

ÇAD

manlar'ın arasında çatışma çıkmasına sebep olan Çad gölü çevresi 4 Şubat 1894 tarihli bir antlaşmayla bölüşülmüş ve Bagirmi Devleti'nin bulunduğu bölge Fransız nüfuz alanı içerisinde kalmıştır. Fort-Lamy'ye (N'Camena) yerleşen ve hâkimiyetlerini kuran Fransızlar, çevredeki sultanlıklarla yaptıkları antlaşma ve savaşlarla kısa zamanda bölgedeki himaye idarelerini genişlettiler. Fransız birliklerinin yayılması karşısında ciddi şekilde direnen Râbiḥ b. Zübeyr, Fransızlar'la savaşarak Bagirmi ve Bornu'ya hâkim oluyorsa da Dikoa'daki (Dikwa) savaşta esir düştü ve öldürüldü (1900). Oğlu Fadlallah Dikoa'yı yeniden ele geçirdiyse de tutunamadı ve o da babası gibi Fransızlar tarafından öldürüldü (1901). 1901-1905 yılları arasında Kânim bölgesi de işgal edildi ve Kânimliler Fransız hâkimiyetini kabul ettiler. Araplar'ın, Tuaregler'in, Uled Slimanlar'ın ve Senüsiler'in direnmelerine rağmen Fransızlar 1905'e kadar bölgeyi tamamen ele geçirip hâkimiyetlerini kurdular. Arkasından doğuya doğru ilerlemeyi sürdüren Fransızlar Ebîşe'yi ve Veday'ı ele geçirdikten sonra kuzeydeki Borku ve Ennîdî'yi hâkimiyetlerinde tutan Senüsiler'i buradan çıkardılar (1913) ve böylece ülkeyi tamamen nüfuzları altına almış oldular. 1900 yılında kurulan Çad Protektorası (hima-ye idaresi) 1906'da Ubangi-Şari-Çad sömürgesi haline dönüştürüldü; 1920 yılında ise bölge Fransız Ekvatorial Afrika'sı içinde Çad sömürgesi durumuna getirildi.

İki dünya savaşı arasında Fransız sömürge yönetiminin takip ettiği siyasî ve iktisadî politika ülkede bölgeler arası dengesizliği artırdığı gibi daha sonra ortaya çıkan istikrarsızlıkların da temel sebebini oluşturdu. Ülkenin güneyindeki gayri müslim kitlelerin güçlendirilmeleriyle sosyal denge müslümanların aleyhine geliştirildi. İktisadî bakımdan Fransız ekonomisine ham madde sağlayacak keten vb. ürünlerin yetiştirilmesi teşvik edildiyse de modernleşme çok ağır yürütüldüğünden ve yol şebekesi iyileştirilmediğinden ülke ekonomisi için verimli sonuçlar alınamadı.

II. Dünya Savaşı sırasında Çad stratejik mevki dolayısıyla önemli rol oynadı. Özellikle Sahrâ'daki devletlere yönelik operasyonlar için bir üs görevi yaptı. Çad 1944 yılında Fransa Cumhuriyeti'nin bir deniz aşırı ülkesi statüsünü kazandı. Savaştan sonra Çadlılar'a siyasî teşkilatlanma ve seçme hakkı verilmesi üzerine

1946 yılında Gabriel Lisette tarafından Parti Progressive Tchadien kuruldu ve 13 Mayıs 1947 tarihinde ülkede ilk seçim yapıldı. 1956 yılında yapılan organik yasa ile seçmen olabilme hakkı genişletildi ve bu yasaya dayalı olarak yeni siyasî partiler kuruldu. Yasaya göre oluşturulan hükümet konseyi başkanlığına G. Lisette getirildi (1957). Eylül 1958'de yapılan referandumla de Gaulle anayasası kabul edilerek ülke Fransız Topuluğu içinde özerkliğe sahip bir üye devlet oldu. Mayıs 1959'da yapılan seçimlerde Parti Progressive Tchadien mecliste çoğunluğu ele geçirdi ve François Tombalbaye başkanlığında hükümet kuruldu (16 Haziran 1959). Hükümetin kurulmasıyla birlikte ülkede çeşitli karışıklıklar meydana geldi ve Çad 11 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını kazandı.

Ülkenin ilk devlet başkanlığına Saralar'dan bir Protestan olan F. Tombalbaye getirildi. Tombalbaye zamanında yönetimin tamamen Saralar'ın eline geçmesi ve müslümanların tasfiye edilmesi, ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki zıtlıkları ve çatışmaları daha da arttırdı ve ülke istikrarsızlık içerisine düştü. Bunun üzerine 1962 yılında tek parti yönetimi kuruldu ve Parti Progressive Tchadien dışındaki bütün partiler kapatıldı. Ülkenin güneyindeki halk bu siyasî değişikliği kabul ederken kuzeyde yaşayan müslümanlar değişikliği benimsemediler. Bazı müslüman liderlerin tutuklanması ve tutuklu yirmi müslümanın öldürülmesi başşehirde bir dizi suikasta ve siyasî karışıklığa sebep oldu. Kuzey ve güney arasındaki çatışma ve karışıklıkların artması üzerine Fransa Çad'a askerî birlikler göndererek Protestan Tombalbaye yönetimine destek sağladı. 1966 yılında Veday'da çıkan ayaklanmanın kanlı şeklide bastırılması ülkeyi büyük bir kargaşalık içine sürükledi. Sudan'a sığınan Çadlılar sürgünde Çad İslâm Cumhuriyeti ile Çad Millî Hürriyet Cephesi'ni (Front de Libération National du Tchad: FROLINAT) kurdular.

1968 Ağustos ayında ülkede çıkan karışıklık ve ayaklanmalar yönetimin Fransız birliklerini ülkeye davet etmesine yol açtı. Çad'a gelen askerî birlikler kuzeydeki Auzu bölgesine yerleştirilerek istikrarın sağlanmasına çalışıldıysa da 3000 kişinin ölümü sebebiyle olaylar son bulmadı. 1969 yılında yapılan seçimlerde 105 üyeli meclisin elli beş üyeliğinin müslümanlara tahsis edilmesi ve meclis başkanlığına bir müslüman olan Ab-

bo Nasun'un getirilmesi, Parti Progressive Tchadien'in VII. kongresinde de (Mayıs 1971) A. Kulamullah, D. Keralah ve B. Hassan gibi müslüman şahsiyetlerin partinin siyasî bürosuna seçilip ardından başkanlığa getirilmeleri, olayların yatışmasına ve istikrarın sağlanmasına olumlu etkide bulunmuşsa da Çad Millî Hürriyet Cephesi ülkenin kuzeyinde gerilla savaşı başlatarak mücadelesine devam etti. 1971 yılında Libya'nın desteğiyle bir hükümet darbesine teşebbüs edilmesi üzerine Çad hükümeti Libya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Bunun üzerine Libya açıkça Çad Millî Hürriyet Cephesi'ni tanıdı ve ona büyük çapta malzeme yardımı gönderdi. Bu yardımla hürriyet cephesi ülkenin üçte birini oluşturan BET bölgesini işgal ederken Libya da zengin uranyum ve manganez yataklarının bulunduğu 114 km² genişliğindeki Auzu bölgesini kendi ülkesine ilhak etti.

1972 yılında Nijerya ve İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesen Çad, 1973'te Libya ile bir dostluk antlaşması imzalayarak yeniden ilişki kurduysa da bu konuda istikrar sağlanamadı. Tombalbaye takip ettiği politikada bazı değişikliklere gitmek zorunda kaldı ve Parti Progressive Tchadien de kendini feshetti. Bu partinin yerine Mouvement National pour la Révolution Culturelle et Social kuruldu ve yürütme komitesi üyelerinin yarısı müslümanlardan oluşturuldu. Sömürge döneminden kalma hristiyan yer ve kişi adları değiştirildi; başşehirin adı N'Camena'ya dönerken Tombalbaye de François olan adını Ngarta'ya çevirdi. Nisan 1975'te General Felix Malloum liderliğinde gerçekleştirilen bir darbeyle Tombalbaye öldürüldü ve Kuzeyliler'in de Güneyliler'in de yer aldığı asker-sivil karması bir hükümet kuruldu.

Malloum döneminde siyasî birlik yönünde bazı başarılar elde edildiysen de hürriyet cephesinin muhalefetine engel olunamadı. Teşkilât içerisinde başkanlığın H. Habre'den G. Ueddei'ye geçmesiyle iki liderin taraftarları arasında başlayan mücadele Habre'nin Sudan'dan, Ueddei'nin de Libya'dan destek görmeleriyle yıllarca sürecek istikrarsızlığa sebep oldu. Malloum 29 Ağustos 1978 tarihinde H. Habre ile bir anlaşma yaparak onu yönetime ortak etti ve başbakanlığa getirdi. Böylece yönetimde çoğunluk müslümanların eline geçti. Fakat Habre, liderliğindeki kuvvetleri devlet başkanı Malloum'un kilerle birleştirmeyi reddedince birlikte çalışma imkânı kal-

madı ve Habre yönetime karşı cephe aldı. Hürriyet cephesindeki eski arkadaşı G. Ueddei kendi kuvvetleriyle Habre'nin yardımına koştu ve böylece güçlenen muhalefet ülkenin güneyiyle başşehirin dışındaki bütün bölgeleri denetimi altına aldı. 1979 yılında Kano'da yapılan ve çatışma halindeki grupların liderlerinin katıldığı konferanslar sonunda imzalanan antlaşmaya göre Ueddei başkanlığında Çad millî birlik hükümeti kuruldu; Malloum ile Habre ise eski görevlerini bıraktılar. Ancak güneyliler bu çözümlü kabul etmediler. Ayrıca antlaşmaya göre başşehirin askerlerden arındırılması gerektiği halde bu gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine Mart 1980'de ülkede iç savaş başladı. Habre ile Ueddei'nin kuvvetleri arasında başşehirde kanlı çarpışmalar oldu. Malloum Ueddei'yle anlaşınca Habre geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra ise Habre'ye bağlı kuvvetler Ueddei'ye bağlı kuvvetleri yenerek başşehri ele geçirmeleri üzerine 21 Ekim 1982'de devlet başkanlığına gelen Habre yeni bir organik yasa yayınladı ve bir millî selâmet hükümeti kurdu. Yurt dışına kaçan G. Ueddei ise Libya'nın desteğiyle ülkenin kuzeyini denetim altına aldı.

Habre'nin yönetimi sırasında ülke içindeki çatışma milletlerarası bir sorun haline gelirken Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'nın desteğiyle Ueddei'nin başşehri Faya-Largeau'yu ele geçirildi (24 Haziran 1983). Habre'ye personel ve malzeme yardımı sağlayan Fransa Ağustos 1983'te askerî birlikler göndererek çatışmalara fiilen katıldı. 28 Kasım 1984 tarihinde sağlanan ateşkese Habre'nin uymaması üzerine de Libya kuzeyden Çad'a girdi ve BET bölgesini işgal etti; böylece ülke fiilen ikiye bölündü. Fransa bu işgali protesto ederken Afrika Birliği Teşkilâtı Libya birliklerinin çekilmesine ve 5000 kişilik bir barış gücünün gönderilmesine karar verdi. 1985 yazında baş gösteren büyük bir kuraklık özellikle Çad'ın doğusunda etkili olarak 2 milyona yakın insanı zor durumda bıraktı ve çatışmalara da tesir etti. Ueddei'nin bir suikastte yaralanması ve Libya'lılar'ca tutuklanmasından sonra taraftarları hükümet saflarına katıldı; yıl sonuna doğru harekete geçen hükümet kuvvetleri Libya birliklerini Auzu bölgesinden geri püskürttü.

Çad-Libya ilişkileri 1988 yılında düzelme yoluna girdi ve iki ülke arasındaki Auzu bölgesi sorununa görüşmeler yoluyla çözüm bulunması ilkesi kabul

edildi. Bunun üzerine Fransa Çad'daki asker sayısını 1700'den 1200'e indireceğini açıkladı. 1989 yılında, yürürlükten kaldırılmış olan 1982 tarihli organik yasanın yerine yeni bir anayasa hazırlandı. 1989'da devlet başkanı Habre'ye karşı başarısız bir darbe teşebbüsünde bulunan ve başarıya ulaşamaması üzerine Sudan'a kaçan eski savunma bakanlarından İdris Debi, 1 Aralık 1990 tarihindeki teşebbüsünde başarı sağladı ve arkadaşlarıyla birlikte idareyi ele geçirdi. Devlet başkanı H. Habre ailesiyle beraber yurt dışına kaçtı. 28 Şubat 1991'de yürürlüğe giren organik yasaya göre devletin yapısı yeniden oluşturuldu. Eylül 1991'de H. Habre'ye bağlı askerlerin ayaklanması ve darbe teşebbüsü bastırıldı. İçeride iktidar mücadelesi sürerken dışarıda Auzu bölgesi sorunu bugün, Çad ve Libya arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sorunun Milletlerarası Lahey (La Haye) Adalet Divanı'na götürülmesinin kabul edilmesi üzerine hal yoluna girmiş gibi görünmektedir. Çad ve Libya 5 Eylül 1991'de karşılıklı iş birliğini geliştirmek amacıyla bir güvenlik antlaşması imzaladılar.

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Müslümanların yaşadığı kuzey ve doğu bölgeleri İslâm ve Arap kültürünün, mahallî inançlara mensup halkların yaşadığı güney ve batı bölgeleri ise geleneksel kültürlerle Batı kültürünün etkisi altındadır. Sömürge yönetimi kurulmadan önce Kânim, Bornu, Bagirmi ve Veday bölgelerinde teşekkül etmiş olan İslâm kültürü Fransızlar tarafından getirilerek yerine hristiyan Batı kültürünün yerleştirilmesine çalışıldı ve ülkenin pek çok şehrinde Protestan ve Katolik misyoner okulları açıldı. Özellikle müslümanların kullandıkları Arap alfabesine karşı takınılan tavır kültürü olumsuz etkiledi. Bugün Arapça eğitim yapan özel İslâmî okulların dışındaki bütün okullarda öğrenim dili Fransızca'dır. Buna rağmen okula gitmeden önce Fransızca'yı öğrenmiş olanların oranı % 4,3, Arapça bilenlerin oranı ise % 7,8'dir. Çad toplumunun etnik ve sosyal yapısının çok sayıda kabileye dayalı oluşu kültür alanında büyük bir zenginlik sergiler. Özellikle geleneksel müzik kültürü, hem şekil hem de kullanılan aletler yönünden zengindir. Büyüklük ve yapı bakımından çeşitlilik gösteren ve bilhassa savaşlarda, ayinlerde ve bazı özel günlerde kullanılan davullar Çad müzik kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Tamamen Fransız sistemine göre teşkilâtlandırılmış olan eğitim, diğer alanlarda olduğu gibi oldukça geri düzeydedir. Yüksek öğretim imkânlarının son derece sınırlı olduğu ülkede, 1972 yılında öğrenci kabul etmeye başlayan tek bir üniversite ile bu üniversite açılmadan önce bazı şehirlerde kurulmuş bulunan, çeşitli konularda eleman yetiştirme amacına yönelik birkaç meslek yüksek okulu öğretim yapmaktadır. Bunların yanında ülkede, dördü İslâmî konularda olmak üzere altı araştırma enstitüsü, üç kütüphane, bir arşiv, bir dokümantasyon merkezi ile eğitim, kültür ve spor gibi alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda kültür merkezi mevcuttur. Taşra şehirlerinde kütüphane hizmetleri çok sınırlıdır. Çad'ın tek müzesi olan Millî Müze 1963 yılında kurulmuştur.

Haberleşme vasıtaları da gelişmiş düzeyde değildir. Çad Basın Ajansı tarafından günlük *Info-Tchad*, Ticaret Odası'nca haftalık *Informations Economiques*, aylık *Bulletin Mensuel de Statistiques du Tchad*, Enformasyon Bakanlığı tarafından da aylık *Le Tchad en Marche* yayımlanmaktadır. Ülkede Fransızca, Arapça ve bazı mahallî dillerde resmî yayın yapan Çad Millî Radyosu ile Mundu Radyosu ve kuzeyde de hükümete karşı güçlerce yönetilen Berde Radyosu faaliyette bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

- World Muslim Gazetteer*, Karachi 1964, s. 87-95; *Islam in Tropical Africa* (ed. I. M. Lewis), Oxford 1966, s. 425-441; H. D. Nelson, *Area Handbook for Chad*, Washington 1972; J. Malval, *Essai de Chronologie Tchadienne (1707-1940)*, Paris 1974; *Cultural Atlas of Africa* (ed. J. Murray), Verona 1981, s. 156-157; *International Conference on Assistance to Chad*, Geneva 1982; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, Scotland 1982, s. 66-72; Abdurrahman Ömer el-Mâhî, *Tşâd mine'l-isti'mâr hatte'l-istiklâl (1894-1960)*, Kahire 1982; M. Hiskette, *The Development of Islam in West Africa*, London 1984, s. 194-201; İsmâil Ahmed Yâgî — Mahmûd Şâkir, *Târîhu'l-âlemi'l-İslâmiyyi'l-hadîş ve'l-mu'âşır*, Riyad 1984, II, 196-208; J. S. Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s. 104-126; *Africa South of the Sahara* 1988, London 1987, s. 350-369; Muhammed Şâkir, *Tşâd*, Beyrut 1988; "Tchad", *RMM*, LIII (1922), s. 194-197; F. C. Thomas, "The Juhaina Arabs of Chad", *MEJ*, XIII/2 (1959), s. 143-155; Atiyye Sakr, "el-İslâm fi Tşâd", *ME*, XXXIV/1 (1382/1962), s. 65-70; "Muslim in Chad", *MW*, I/24 (1964), s. 7-8; II/7 (1964), s. 7; "Liberation Struggle in Chad", *a.e.*, VII/2 (1969), s. 2-7; "History of Chad", *a.e.*, XII/41 (1975), s. 6; "Chad", *EAm.*, VI, 228-230; "Chad", *EBr.*, IV, 12-15; "Tchad", *EUn.*, XV, 764-768.

DAVUT DURSUN